

Entre poids et monnaies

La métrologie grecque aux époques classique et hellénistique

Charles DOYEN
(F.R.S.-FNRS / UCLouvain)

Maître de conférences invité, École pratique des Hautes Études

Velléités romaines

1. Le décret attique

2. Le décret amphictionique

3. De la drachme au denier, de la mine à la livre

Le décret athénien sur les poids et mesures

ΔΙΗΤΟΕΜΤΕΙΡΑΙΡΙΗΠΟ.....Ε
 ΝΑΧΘΗΙΟΚ.ΕΚΤΗΜΕΝΟΣΤΟΜΕΤΡΟΝΕ
 ΕΜΦΙΣΘΗΤΗΣΑΝΤΟΣΠΕΡΙΤΟΥΜΕΤΡΟΥ.....ΟΙ
 ΑΡΧΟΝΤΕΣΕΠΙΤΗΝΔΗΜΟΣΙΑΝΤΡΑΠΕΖΑΝΤΟΤΗΙΩΙ
 5 .ΟΚΗΡΥΞΙΜΩΝΑΛΟΓΟΝΕΑΝΔΕΟΙΚΕΤΗΣΜΑΣΤΙΓΟΥΣΘΩΠΕ...Η
 ΑΡΑΝΙΖΕΤΩΑΝΕΑΝΔ.ΟΙΑΡΧΟΝΤΕΣΜΥΣΥΝΕΠΙΣΧΥΔΙΤΟΙΕ.ΙΔΙΩΤΑΙΣ
 ΗΒΟΥΛΗΟΙΕΣΑΚΟΣΙΟΙ.ΑΙΔΕΑΡΧΑΙΑΙΣΟΙΝΟΜΟΙΠΡΟΣΤΑΤΤΟΥΣΙΝΠΡΟΣΚΑΤΕΣΚΕΥΑΝ
 ΣΥΜΒΟΛΑΣΗΚΔΜΑΤΑΠΟΙΣΑΜΕΝΑΙΠΡΟΣΤΕΤΑΥΓΡΑΚΑΙΤΑΞΙΗΡΑΚΑΙΤΑΣΤΑΘΜΑΝ.ΠΑΣΕΤΩ
 ...ΟΠΔΑΟΥΝ.ΑΣΤΡΕΝΤΗΙΑΓΟΡΑΙΝΕΝΤΟΙΣΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΙΣΗΤΟΙΣΚΑΙΤΗΛΕΙΟΙΣΗΟΙΝΩΣΙΝΗΕΠΟ
 10 .ΡΗΣΘΑΙΤΟΙΣΜΕΤΡΟΙΣΚΑΙΤΟΙΣΣΤΑΘΜΟΙΣΤΟΥΤΟΙΣΜΕΤΡΟΥΝΤΑΣΠΕΝΤΑΓΥΓΑΡΤΟΙΑΥΤΩ
 .ΡΔΙΚΑΙΜΕ.ΕΤΙΕΞΕΣΤΩΝΚΔΕΜΙΑΙΑΡΧΗΙΡΓΗΣΑΣΘΑΙΜΗΤΕΜΕΤΡΑΜΗΤΕΣΤΑΘΜΙΑ
 .ΗΔΕΒΛΑ=ΤΤΩΤΟΥΤΩΝΕΩΝΔΕΤΙΣΠΟΙΗΝΗΤΩΝΑΡΧΟΝΤΩΝΗΜΕΠΑΝΑΓΚ.ΖΗ
 .ΤΟΙΣΠΟΛΕΙΝΟ.ΕΙΛΕΤΩΙΕΡΑΕΤΗΙΔΗΜΗΤΡΙΑΙΤΗΚΟΡΗΔΡΑΧΜΑΣΧΙΑΙΑΣΚΑΙΕΞΕ
 .ΤΟΥΑΠΟΓΡΑΦΗΤΗΣΟΥΣΙΑΣΠΡΟΣΤΟΥΤΟΤΟΑΡΓΥΡΙΟΝΑΘΗΝΑΙΩΝΤΩΙΒΟΥΛΟΜΕΝΩΙΟΙ
 15 .ΚΤΥ...ΝΙΣΟΥΝ.Ε.Ι.ΚΑΙΕΞΕΤΑΞΕΙΝΤΑΜΕΤΡΑΚΑΙΤΑΣΤΑΘΜΑΚΑΙΕΙΣΤΟΝΛΟΙΠΟΝΧΡΟ
 .ΑΙΕΠΙΜΕΛΕΙΣΘΑΙΤΗΝΒΟΥΛΗΝΤΟΥΣΕΞΑΚΟΣΙΟΥΣΤΗΝΛΕΙΒΟΥΛΕΥΟΥΣΑΝΕΝΤΩΙΕΚΑ
 .ΤΡΑΙΩΝΗΜΗΝΙΟΠΔΕΜΗΘΕΙΣΤΩΝΠΟΛΟΥΝΤΩΝΤΗΩΝΩΝΟΥΜΕΝΩΝΑΣΥΜΒΑΝΤΩΙΜΗΤΡΩ
 .ΡΕΣΤΑΘΜΩΙΧΡΗΤΩΙΑΛΛΑΛΙΚΑΙΟΙΣΤΟΥΣΔΕ.ΠΔΟΥΝΤΑΣΠΕΡΙΚΑΣΕΗΡΑΣΚΑΙΑΜΥ
 .ΑΛΑΣΚΑΙΗΡΑΚΛΕΩΤΙΚΑΡΥΑΚΑΙΝΩΝΟΥΣΚΑΙΚΑΣΤΑΝΑΙΑΙ=ΑΙΚΥΑΜΟΥΣΑΙΓΥΠΤΟΥ
 20 .ΑΙΦΟΙΝΙΚΟΒΑΛΑΝΟΥΣΚΑΙΕΙΤΙΝΑΑΛΑΑΤΡΑΓΗΜΑΤΑΜΕΤΑΤΟΥΤΩΝΠΔΛΕΙΤΑΙΚΑΙΘΕΡΜΟΥΣ
 .ΙΚΙΛΛΑΣΚΑΙΠΥΡΗΝΑΣΠΔΛΕΙΝΜΕΤΡΩΙΧΩΡΟΥΝΤΡΑΠΟΥΝΤΑΣΙΤΗΡΑΗΝΗΧ.ΙΝΙΚΙΑΤΡΙΑΠΔΟΥ
 ΑΣΤΗΧΟΙΝΙΚΙΤ.ΑΥΤΗΚΟΡΥΣΤΗΙΕΧΟΥΣΗΤΟΜΕΛ.ΘΟΝΔΑΚΤΥΛΩΝΠΕΝΤΕΤΟΔΕΠΛΑΤΟΣΤΟΧ
 ΟΥΣΔΑΚΤΥΛΟΥ.ΟΜΟΙΟΣΔΕΚΑΙΤΟΥΣΠΔΟΥΝΤΑΣΤΑΣΤΕΑΜΥΓΔΑΛΑΣΤΑΣΧΑΔΡΑΣΥΡΤΑΣΕΛ
 .ΦΑΤΟΥΣΚΑΙΤΑΣΥΣΧΑΔΑΣΠΔΛΕΙΝΧΟΙΝΙΚΙΚ.ΥΣΤΗΙΔΥΠΛΑΣΙΟΝΙΕΝΣΡΡΟΓΕΓΡ
 25 .ΧΕΙΛΟΣΓΡΙΩΝΗΜΙΔΑΚΤΥΛΩΝΚΑΙΧΡΗΣΘΑΙΑΥΤΟΥΣΧΟΙΝΙΣΕΥΑΙΝΑΙΣΕΑΝ
 .ΛΗΙΗΓΕΡΩΙΑΓΓΕΙΩΙΑΜΥΓΔΑΛΑΣΧΑΔΡΑΣΕΙΛΜΑΣΠΡΟΣΦΑΤΟΥΣΗΝΙΣΧΑΛ
 .ΟΝΗΜΕΔΙΜΝΟΝΣΙΤΗΡΟΝΕΑΝΔΕΝΕΑΛΤΤΟΝΙΡ...ΑΓΓΕΙΩΙΑΡΧΗΝΥΦΗΝΑΝΤ
 .ΤΕΕΝΟΝΤΑΡΑΧΡΗΜΑΛΟΚΗΡΥΓΓΕΤΩΚΑΙΤΗΝ...ΜΗΝΕΙΣΑΓΕΤΩΠΙΤΗΝ
 .ΓΖΑΝΚΑΙΤΟΑΓΓΕΙΟΝΚΑΤΑΚΟΠΤΕ...ΔΑΓΕΤΩΔΕΚΑΙΜΗΝΑΝΕΥΡΟΡΗΚΗΣΤΕ
 30 .ΜΑΣΕΚΑΤΟΝΤΡΙΑΚΟΝΤΑΚΟΚΤΩΠΡΟΕΤΑΣΤΑΘΜΙΑΤΑΕΝΤΩΙΑΡΓΥΡΟΚΟΠΓΑΗ.ΑΙ
 .ΝΝΕ...ΦΑΝΗΦΟΡΟΥΔΡΑΧΜΑΣΔΕΚΑΔΥΟΚΑΙΠΔΛΕ...ΔΣΑΝΠΑΝΤΕΣΤΑΛΛΑΕΑΝΤΑΥ
 .ΤΗΜΝΑΙΩΔΗΜΟΣΑΠΡΟΣΑΡΓΥΡΙΟΝΔΙΑΡΡΗΔΗΝΕΙΡΗΤΑΙΠΟΛΕΙΝΙΣΤΑΝΤΕΣΤΟΝΠΗΧΥΝΤΟΥΖΥΓ
 .ΡΟΠΟΝΑΓΟΝΤΑΤΑΣΕΙΚΑΤΟΝΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΔΙΑΧ...ΣΤΟΥΣ...ΟΡΟΥΤΟΔΕΠΕΝΤΑΜΝΥΝ
 .ΟΡΙΚΟΝΕΧΕΤΟ...ΤΗΝΕΜΠΟΡΙΚΗΜΝΑ.ΙΟΙΔΣΙΧΟΡΡΟΠΟΥΤΟΥΠΗΚΕΣΓΙΝΟΜΕΝΟΥΑΓΗΕΜΠΟΡ
 35 .ΝΑΣΕΤΩΔΕΤΑΛΑΝΤΟΝΤΟΕΠΟΡΙΚΟΝ...ΩΡΟΠ...Ν...ΕΜΠΟΡΙΚΑΣΠΕΝΤΕΟΠΔΣΚΑΙΤΟΥ
 .ΟΡΡΟΠΟΥΤΟΥΠΕΝΕΣΓΙΝΟΜΕΝΟΥΑΓΗ.ΕΝΠΟ...ΟΝΤΑ...ΝΑΣΕΜΠΟΡΙΚΑΣΠΕΝΤΕ
 .ΝΦ.ΝΑΠΑΝΤΑΤΟΙΣΕΝΤΩΙΕΜΠΟΡΙΩΙΣ.ΤΟ...ΑΙΣΡ.Ο.Ο...ΔΕΔΙΑΜΕΝΗΕΙΣΤΟ
 .ΧΡΟΝΟΝΤΑΤΕΜΕΤΡΑΙ.ΑΙΤΑΣΤΑΘΜΑΠΑΡΑΔΟ...ΔΟΕΣΤΑΜΕΝΟΝΕΠΙ
 .ΤΗΝΤΩΜΕΤΡΩΝΚΑΙΤΩΝΣΤΑΘΜΩΝΔΙΩΔΡΟ...ΘΕΟ...ΛΟ...Α...ΔΙΤΕΕΝΤΗΝΕΚΙΑΔΙΚΑΟ
 40 .ΝΩΙΔΗΜΟΣΙΩΙΚΑΙΤΩΙΕΜΠΕΙΡΑΙΕΜΕΤΑΤΟΥ...ΟΥΕ...ΕΛΕΥΣΙΝΟΥΤΟΙΔΕ
 ΣΥΝΡΕΙΤΩΣΑΝΔΙΩΝΤΕΣΣΗΚΔΜΑΤΑΤΩΝΕΚ...ΡΩΝΧ...ΟΝΔΝΤΑΙΣΤΕΑΡΧΑΙ...ΤΟ
 .ΟΙΣΠΑΣ...ΟΙΣΔΕΟΙ...ΝΟΙΣΜΗΕΣΟΥΣΙΑΔΕΧΟΝΤΕΣΗΝΤΟΠΟΕΗΜΗΤΕΣΣΟΕ.ΦΕΡΩΝ
 .Ν...ΤΕΣΚΕΥΑΣΜΕΝΩΝΟΙΚΩΝΠΑΗΝΤΩΝΜΟΛΥΒΔΑΚΡ...ΚΩΝ.ΤΩΝΓΕ...ΩΤΩΝ
 45 .ΕΑΝΔΕΕΙΚΑΝΑΡΓΥΡΙΟΝΠΡΑΤΤΩΝΤΑ...ΗΖΑ.Ι.ΩΩ...ΩΝ...ΟΜΩ...ΤΗΙ
 .ΙΝΕΞΕ...ΟΙΤΟΙΣΧΡΕΙΑΝΕΧΟΥΣΙΝΑΛΛ...ΟΝΜΕΝΕΝΤΕΣ...ΑΝ
 .ΖΟΝΤΩ...Ο...ΡΡΥΤΑΝΕΙΣΚΑΙΟΣΤΡΑΤΙ.ΟΣΟΣ...ΟΕΠΙΟΠΑΜΑΣΤΙΓΟΥΝΤΕΣΚΑΙΚΟΑ
 .ΕΣΤΑΤΑΡΑΛΣΙΑΝΤΟΥΔΙΚΗ.ΤΟΣΤΟΝΛΕΧΠΕ...ΟΚΑΘΙΣΤΑΜΕΝΟΚΕΠΙΜΕΛΙ
 .ΣΤΟΝΔΕΝΕΛΕΥΣΙΝΙΟΤΗΙΕΡΟΦΑΝΕΥΣ...Θ...ΤΑΜΕΝΘΑ...ΑΞΕΚΑΘΕΚΑΣΤΟΝ
 .ΕΠΙΤΗΝΠΑΝΑΓΥΡΙΝΗΜΕΤΑΓΑΡΔΙΩΤΩΓΑ.Ο...ΜΟΣ.ΙΑΕΙΤΟΙΣ...Ο.Α.ΤΟΥΥΚΑΣ
 50 .ΝΟΙΣΔΗΜΟΣΙΟΙΣΙΕΤΑΝΑΓΓΡΑΦΗΣΑΛΛ.ΤΑ...ΕΑΝΔΕΤΙΜΗΠΑ...ΝΕ
 .ΘΣΑΝΥΠΟΤΩΝΤΕΤΑΓΜΕΝΩΝΕΠΑΥΤΟΥΣΚΑΤΑΤΟΥΦΗΦΙΣΜΑΚΑΙΔ
 .ΘΩΝΤΙΤΩΝΑΠΟΔΡΜΕΝΩΝ.Τ.Α...ΛΛΕΣΩΦΔΑΝΔΕΚΑΙΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ...ΣΤΟ
 .ΙΩΔΑΝΑΡΑΛΛΑΒΟΣΙΚΕΠΑ.Α...ΑΤΑΒΑΛΩΝΤΑΙΜΗΞΕ...ΩΑΥ.Ο
 .ΕΡΑΝΑΙΤΟΥΡΓΙΑΝΟΕΤΩΝ...ΤΡΟΠΟΛΙΝΣΗΚΔΜΑΤΑΤΟΥΤ.ΣΕΜΠΟΡΙΟΥ
 55 .ΥΚΑΙΔΕΚΑΜΝΟΥΚΑΙΔΙΩΟΥ...ΗΜΙΝΑΙΟΥΚΑΙΤΑ.ΤΗΝΟΡΟΥΚΑΙΧΟΟΣ
 ΑΝΔΕΤΙΣΑΛΙΣΚΗΤΑΙΚΑΚΟΥΡΓΩΝΕΠΙΤΑΜΕΤΡΑΚΑΙΤΑΣΤΑΘΜΑΚΕΜΕΛ
 .ΙΚΑΙΕΝΕΛΕΥΣΙΝΙΚΑΙΕΜΠ...ΙΚΑΙΕΝΑΚΡΟΠΟΛΕΙΑΝΤΕΑΡΧΩΝΕΑΝΤΕ
 ΑΝΤΕΕΝΜΟΣΙΟΣΙΝΟ.ΟΣΗΣΠΟΤΩΝ.ΩΙΤΩΙΚΕ...ΕΝΩΠΙΕΡΙΤΗΣΤΑΝΚΑΚΟΥΡΓΩΝ
 ΕΠΙΜΕΛΕΙΣΘΩΔΕΚΑΙ...ΟΥ...ΕΞΑΡΕΙΟΥΠΑΓΟΥΚΑΙΤΟΝΚΑΚΟΥΡΓΟΥΝΤΑΠΠΕ
 60 .ΑΛΕΤΩΚΑΤΑΤΟΥΣΕΝΤΩ...ΚΑΚΟΥΡΓΩΝΚΕΙΜΕΝΟΥΣΝΟΜΟΥΣΑΝΑΓΡΑΦΑΙΔΕΤΩ.ΤΟ
 .Α...ΣΤΗΝΑΛΣΙΟ.Α...ΟΣΤΑΜΕΝΟΝΑΝΔΡΑΕΠΙΡΚΑΤΑΣΚΕΥΗΝΤΩΝ
 .ΑΩΜΩΝΚΑΙΣΤΗΣΑΙΕΝΤΟΙΣΟΙΚΟΙΣΕΝΟΙΣΚΑΙΤΑΜΕΤΡΑΚΑΙΤΑΣΤΑΘΜΑΚΕΙΤΑΙ
 ΕΚΤΟΥΕΤΟΥ
 ΣΔΕΑΡΧΟΝΤΑΣΧΡΗΣΘ.ΤΩΙΑΥΤΩΙΜΕΤΡΩΙΚΕΧΡΑΠ.ΙΕΝΩΤΩΙΧΑΡΑΚΤΗΡΜΟΛΥ
 65 .ΩΠΡΟΣΤΟΝΕΝΤΗΣΚΙΑ...ΗΠΛΕΙΟΝΠΡΑΤΤΟΜΕΝΟΥΣΤΡΙΩΘΑΛΟΥΧΡΗΣΘΑΙΔΕΤΑ
 .ΑΡΦΑΣΤΟΙΣΠΡΟΣΣΦΑΓΙΣΜΕΝΟΝΜΕΤΡΟΣΕΑΝΗΤΙΕΤΩΙΡΩΔΟΥΝΤΩ
 .ΣΦΑΓΙΣΤΩΙΜΕΤΡΩΙΧΡΗΤΑΙ

PARS II. INSCRIPTIONS ATTICAE.

CL. I. ACTA SENATUS ET POPULI RICI.

CIG I, 123 =
 IG II², 1013

Le décret athénien sur les poids et mesures

SEG XXIV, 147 =
Athenian Agora XVI, 322

Le décret athénien sur les poids et mesures

Τοὺς δὲ πωλοῦντας Περσικὰς ξηρὰς καὶ ἄμυ[γ|δ]άλας καὶ Ἑρακλεωτικὰ [κά]ρυα καὶ κώνους καὶ καστάναια καὶ κυάμους Αἰγύπτου | [κ]αὶ φοινικοβαλάνους καὶ εἴ τινα ἄλλα τραγήματα μετὰ τούτων πωλεῖται, καὶ θέρμους | [κα]ὶ [ἐ]λάας καὶ πυρῆνας πωλεῖν μέτρῳ χωροῦντ[ι] ἀπο[ψ]ηστὰ σιτηρὰ ἡμιχ[ο]ινίκια τρία, πωλοῦ[ν|τ]ας τῇ χοίνικι ταύτῃ κορυστῇ ἐχούσῃ τὸ μὲν [βά]θος δακτύλων πέντε, τὸ δὲ πλάτος το[ῦ] χ[εῖ] | λους δακτύλου· ὁμοίως δὲ καὶ τοὺς πωλοῦντας τὰς τε ἄμυγδάλας τὰς χλωρὰς καὶ τὰς [ἐ]λ[άας | τὰς προσ]φάτους καὶ τὰς ἰσχάδας πωλεῖν χοίνικι κ[ορ]υστῇ διπλασίονι τῆς προγεγρ[αμμένης | ἐχούσῃ τὸ] χεῖλος τριῶν ἡμιδακτυλίων, καὶ χρῆσθαι αὐτοὺς χοίνιξι ξυλίναις· ἐὰν [δέ τις | ἐτέρως? πω]λῇ ἢ ἐτέρῳ ἀγγείῳ ἄμυγδάλας χλωρὰς ἢ ἐλάας προσφάτους ἢ ἰσχάδ[ας, μὴ πω]λεῖν ἔλαττον ἢ μέδιμνον σιτηρόν· ἐὰν δὲ ἐν ἐλάττονι π[ωλῇ] ἀγγείῳ, ἢ ἀρχὴ ὑφ' ἣν ἂν τ[εταγ]μένος ᾖ τὰ] τε ἐνόντα παραχρῆμα [ἀ]ποκηρυ[τ]τέτω καὶ τὴν [τι]μὴν εἰσαγέτω ἐπὶ τὴν [δημο|σίαν τράπε]ζαν καὶ τὸ ἀγγεῖον κατακοπτέ[τ]ω.

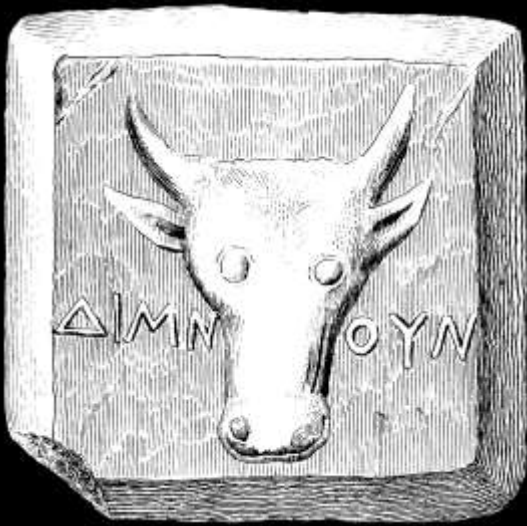
Étalon des mesures sèches

Le décret athénien sur les poids et mesures

Ἀγέτω δὲ καὶ ἡ μνᾶ ἡ ἐμπορικὴ στε[φανηφό]ρου δραχ[μ]ᾶς ἑκατὸν τριάκοντα κ[αὶ] ὀκτὼ πρὸ[ς] τὰ στάθμια τὰ ἐν τῷ ἀργυροκοπίῳ [κ]αὶ | [ρόπ]ῃν σ[τε]φανηφόρου δραχμᾶς δεκαδύο, καὶ πωλε[ίτ]ωσαν πάντες τᾶλλα πάντα ταύ[τηι] τῇ μνᾷ πλην ὅσα πρὸς ἀργύριον διαρρήδην εἴρηται πωλεῖν, ιστάντες τὸν πήχυν τοῦ ζυγ[οῦ] | ἰσόρ]ροπον ἄγοντα τὰς ἑκατὸν πενήκοντα δραχ[μ]ᾶς τοῦ σ[τε]φανηφ]όρου· τὸ δὲ πεντάμνου [τὸ | ἐμπ]ορικὸν ἐχέτω [ρό]πῃν ἐμπορικὴν μνᾶν, ὅπως ἰσορρόπου τοῦ πήχεως γινομένου ἄγῃ ἐμπορ[ι]κὰς μ]νᾶς ἕξ· τὸ δὲ τάλαντον τὸ ἐ[μ]πορικὸν [ἐχέτ]ω ροπ[ῇ]ν μ]ν[ᾶς] ἐμπορικὰς πέντε, ὅπως καὶ τοῦ[το] | ἰσ]ορρόπου τοῦ π[ή]χεως γινομένου ἄγῃ ἐμπο[ρικ]ὸν τά[λαντον] καὶ μ]νᾶς ἐμπορικὰς πέντε· [εἶναι | δὲ σύ]νφ[ω]να πάντα τοῖς ἐν τῷ ἐμπορίῳ μ[έ]τρ[οις] κ[αὶ] σ[τ]α[θ]μ[ο]ῖς.

Nouveau système pondéral : ratio 150

2 mines : 300 dr.

1 mine : 150 dr.

$\frac{1}{2}$ mine : 75 dr.

Nouveau système pondéral : ratio 150

Dénomination	Masse (g)	Masse (dr. att.)
2 mines	1305 g	300 dr.
1 mine	652 g	150 dr.
$\frac{2}{3}$ mine	435 g	100 dr.
$\frac{1}{2}$ mine	326 g	75 dr.
$\frac{1}{3}$ mine	217 g	50 dr.
$\frac{1}{4}$ mine	163 g	37,5 dr.
$\frac{1}{8}$ mine	82 g	18,75 dr.

Retarification de la mine commerciale

Anciennes mesures pondérales	Augmentation	Nouvelles mesures pondérales
Mine commerciale (138 drachmes) [600,30 g]	12 drachmes	Mine commerciale (150 drachmes) [652,50 g]
Pentamine commercial (690 drachmes) [3,001 kg]	1 mine commerciale	6 mines commerciales (900 drachmes) [3,915 kg]
Talent commercial (8280 drachmes) [36,018 kg]	5 mines commerciales	65 mines commerciales (9750 drachmes) [42,412 kg]

Évolution du système pondéral athénien (V^e – IIe s.)

100:1

105:1

112,5:1

125:1 ?

137,5:1

150:1

Drachmes « de l'argent » et « du bronze » au IIe s.

Étalon « de l'argent » (ἀργύριον)

Drachme attique
de l'argent (4,35 g)

Valeur libératoire
(600,30 g)

138:1

11:8

100:1

11:8

Drachme attique
du bronze (3,15 g)

Valeur libératoire
(435,00 g)

138:1

Étalon « du bronze » (χαλκός)

Drachmes « de l'argent » et « du bronze » au IIe s.

Alexandre de Rhodes (tétr. : ± 17 g)

100:138

Plinthophore (dr. : 3,15 g)

Philétairos d'Eumène II (tétr. : ± 17 g)

100:138

Cistophore (tétr. : 12,60 g)

Drachme thessalienne (dr. : 4,30 g)

100:138

Statère thessalien (didr. : 6,30 g)

Drachmes « de l'argent » et « du bronze » au Ier s.

Étalon « de l'argent » (ἀργύριον)

Drachme attique
de l'argent (4,35 g)

150:1

Valeur libératoire
(652,50 g)

3:2

100:1

3:2

Drachme attique
du bronze (2,90 g)

150:1

Valeur libératoire
(435,00 g)

Étalon « du bronze » (χαλκός)

Drachmes « de l'argent » et « du bronze » au Ier s.

Tétradrachme stéphanéphore (16,80 g)

100:150

Cistophore (tétr. : ± 12 g)

Drachme thessalienne (dr. : 4,20 g)

100:150

Statère thessalien (didr. : ± 6 g)

Le décret athénien sur les poids et mesures (f. IIe s. av. J.-C.)

Ἀγέτω δὲ καὶ ἡ μνᾶ ἡ ἐμπορικὴ στε[φανηφό]ρου δραχ[μ]ὰς ἑκατὸν τριάκοντα κ[αὶ] ὀκτὼ πρὸ[ς] τὰ στάθμια τὰ ἐν τῷ ἀργυροκοπίῳ [κ]αὶ | [ρόπ]ῃν σ[τε]φανηφόρου δραχμὰς δεκαδύο, καὶ πωλε[ίτ]ωσαν πάντες τᾶλλα πάντα ταύ[τηι] τῇ μνᾷ πλὴν ὅσα πρὸς ἀργύριον διαρρήδην εἴρηται πωλεῖν, ιστάντες τὸν πῆχυν τοῦ ζυγ[οῦ] | ἰσόρ[οπον] ἄγοντα τὰς ἑκατὸν πενήκοντα δραχ[μ]ὰς τοῦ σ[τεφανηφ]όρου.

IG II², 1013, I. 29-33

Le décret athénien sur les poids et mesures (f. IIe s. av. J.-C.)

Ἀγέτω δὲ καὶ ἡ μνᾶ ἡ ἐμπορικὴ στε[φανηφό]ρου δραχ[μ]ὰς ἑκατὸν τριάκοντα κ[αὶ]
ὀκτὼ πρὸ[ς] τὰ στάθμια τὰ ἐν τῷ ἀργυροκοπίῳ [κ]αὶ | [ρόπ]ην σ[τε]φανηφόρου
δραχμὰς δεκαδύο, καὶ πωλε[ίτ]ωσαν πάντες τᾶλλα πάντα ταύ[τηι] τῇ μνᾷ πλήν
ὅσα πρὸς ἀργύριον διαρρήδην εἴρηται πωλεῖν, ιστάντες τὸν πῆχυν τοῦ ζυγ[οῦ] |
ἰσόρ[οπον] ἄγοντα τὰς ἑκατὸν πεντήκοντα δραχ[μ]ὰς τοῦ σ[τεφανηφ]όρου.

IG II², 1013, I. 29-33

Le Traité d'Apamée (188 av. J.-C.)

μὴ ἔλαπτον δ' ἐλκέτω τὸ τάλαντον λιτρῶν ῥωμαϊκῶν ὀγδοήκοντα = *talentum ne minus pondo octoginta romanis ponderibus pendat*.

Polybe, XXI, 43, 19 = Tite-Live, XXXVIII, 38, 13

Velléités romaines

1. Le décret attique

2. Le décret amphictionique

3. De la drachme au denier,
de la mine à la livre

Le décret amphictionique relatif à la drachme « d'argent »

Le décret amphictionique relatif à la drachme « d'argent »

Ἄρχοντος ἐν Δελφοῖς Πολύωνος, [μηνὸς Δαιδαφορίου τρεισκαιδε|κάτῃ·

ἔδοξε τοῖς Ἀμφικτίοσι τοῖς [ἐλ]θοῦσιν εἰς Δελφοὺς·

I. – δέχεσθαι πάντα[ς] | τοὺς Ἑλληνας τὸ ἀττικὸν τετραῶχμ[ον] ἐν δραχμαῖς ἀργυρίου τέταρσι

1a. ἐὰν | δέ τις τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν οἰκοῦντ[ων], ἢ ξένος ἢ πολίτης ἢ δοῦλος, ἀνὴρ | ἢ γυνή, μὴ δέχεται μηδὲ διδῶι καθάπερ γέγ[ραπ]ται,

– ὁ μὲν δοῦλος μαστιγωθήτω | ὑπὸ τῶν ἀρχόντων,

– ὁ δὲ ἐλεύθερος ἀποτινέτ[ω δρ]αχμὰς ἀργυρίου διακοσίας

– καὶ οἱ | ἄρχοντες οἱ ἐν ταῖς πόλεσι καὶ οἱ ἀγορανόμοι [συνεπι]σχυέτωσαν ἵν' εἰσπράτ-
τη|ται παρὰ τῶν μὴ πειθομένων τῷ δόγματι τὸ προγ[εγραμμέ]νον διάφορον,

– καὶ ἔστω | τοῦ εἰσπραχθέντος διαφόρου τὸ μὲν ἥμισον το[ῦ ἀγαγόντος] ἐπὶ τὴν ἀρχὴν
τὸν ἀπει|θοῦντα, τὸ δὲ ἥμισον τῆς πόλεως·

1b. ἐὰν δὲ οἱ ἄρχοντες [οἱ ἑναρχοὶ ἐν τ]αῖς πόλεσι ἢ <ἐν> ταῖς | πανηγύ[ρ]<ε>σι μὴ
συνεπισχύωσιν τοῖς ἄγουσιν ἐφ' [αὐτοὺς τὸν ἀπειθοῦν]τα τῷ δόγματι,

– εἶ|ναι κατ' αὐτῶν τὰς κρίσεις ἐν τοῖς Ἀμφικτύοσιν, γ[εγεννημένης πρότερον ἐξ]ετάσεως
κατὰ τ[οὺς] | Ἀμφικτυονικοὺς νόμους·

Le décret amphictionique relatif à la drachme « d'argent »

Ἄρχοντος ἐν Δελφοῖς Πολύωνος, [μηνὸς Δαιδαφορίου τρεισκαιδε | κάτ᾽

ἔδοξε τοῖς Ἀμφικτίοσι τοῖς [ἐλ]θοῦσιν εἰς Δελφούς·

I. – δέχεσθαι πάντα[ς] | τοὺς Ἑλληνας τὸ ἀττικὸν τετραῶχμ[ον] ἐν δραχμαῖς ἀργυρίου τέταρσι
[...]

2a. [ὁμοίως] δὲ καὶ ἐὰν οἱ τραπ[εζῖται οἱ καθίζοντες ἐν ταῖς πόλε]σι ν καὶ ταῖς
π[ανη] | γύρεσι μὴ πειθαρχῶσιν τῷ [δόγ]ματι,

– ἐξουσίαν ἔχε[ιν τὸν βουλόμενον ἄγειν αὐτοὺς ἐπὶ το]ῦς ἄρχοντ[ας,

2b. – εἴ[ν]αι δὲ καὶ κατὰ τούτων τὰς κρίσεις,

ἐάν τινες | βού[λωνται μὴ συνεπισχύειν τοῖς ἄγουσιν, ὥσπερ κατ]ὰ τῶν [ἄλ|λ]ων γέγραπται·

II. τοῦ δὲ δόγματος τὸ ἀντίγραφον [διακομίσαι ἕκαστον τῶν ἱερομνημόνων
ἐσφραγισμένον | εἰς] τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, διαπέμψασται δὲ αὐ[τὸ τὸν γραμματέα πρὸς
πάντας τοὺς Ἑλληνας καὶ ἀναγράψαι | ἐν Δ]ελφοῖς ἐπὶ τὸν τῶν Ἀθηναίων θησαυρὸν [ἐν
τῷ ἱερῷ τοῦ θεοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Ἀθήναις (?) ἐν ἀκροπόλει, ὅπως | πάντε]ς
ἐπιγινώσκωσιν ἣν πεποίηται οἱ[κονομίαν οἱ Ἀμφικτύονες περὶ τούτων].

Le décret amphictionique relatif à la drachme « d'argent »

Ἄρχοντος ἐν Δελφοῖς Πολύωνος, [μηνὸς Δαιδαφορίου τρεισκαιδε | κάτ᾽

ἔδοξε τοῖς Ἀμφικτίοσι τοῖς [ἐλ]θοῦσιν εἰς Δελφοὺς·

I. – δέχεσθαι πάντα[ς] | τοὺς Ἑλληνας τὸ ἀττικὸν τετραῶχμ[ον] ἐν δραχμαῖς ἀργυρίου τέταρσι
[...]

2a. [ὁμοίως] δὲ καὶ ἐὰν οἱ τραπ[εζῖται οἱ καθίζοντες ἐν ταῖς πόλε]σι ν καὶ ταῖς
π[ανη] | γύρεσι μὴ πειθαρχῶσιν τῷ [δόγ]ματι,

– ἐξουσίαν ἔχε[ιν τὸν βουλόμενον ἄγειν αὐτοὺς ἐπὶ το]ῦς ἄρχοντ[ας,

2b. – εἴ[ν]αι δὲ καὶ κατὰ τούτων τὰς κρίσεις,

ἐάν τινες | βού[λωνται μὴ συνεπισχύειν τοῖς ἄγουσιν, ὥσπερ κατ]ὰ τῶν [ἄλ|λ]ων γέγραπται·

II. τοῦ δὲ δόγματος τὸ ἀντίγραφον [διακομίσαι ἕκαστον τῶν ἱερομνημόνων
ἐσφραγισμένον | εἰς] τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, διαπέμψασται δὲ αὐ[τὸ τὸν γραμματέα πρὸς
πάντας τοὺς Ἑλληνας καὶ ἀναγράψαι | ἐν Δ]ελφοῖς ἐπὶ τὸν τῶν Ἀθηναίων θησαυρὸν [ἐν
τῷ ἱερῷ τοῦ θεοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Ἀθήναις (?) ἐν ἀκροπόλει, ὅπως | πάντε]ς
ἐπιγινώσκωσιν ἣν πεποίηνται οἰ[κονομίαν οἱ Ἀμφικτύονες περὶ τούτων].

Le décret amphictionique relatif à la drachme « d'argent »

CID IV, 117 (c. 121–117 av. J.-C.)

– [ἀναγράψαι δὲ τόδε τ]ὸ δόγμα ἐν Δελφοῖς, ὁμ[οίως δὲ καὶ ἐν] Ἀθ[ήναις ἐν ἀ]κροπ[όλει], πέμψαντας ἀντ[ίγραφον πρὸς τὸν δῆμο]ν τὸν Ἀθηναίων

– τοὺς δὲ ἱερομνήμονας ἀνενεγκεῖν τοῦδε τοῦ δόγματος ἀν[τίγραφα ἐ]πὶ πάντα τὰ ἔθνη καὶ τὰς πόλεις

[ὅπως] παρακολουθῶσιν ἅπαντας τὰ δεδογμένα τοῖς [ἐν Ἀθή]ναις τεχνίταις φιλόφρονες.

CID IV, 127 (115–100 av. J.-C.)

– τοῦ δὲ δόγματος τὸ ἀντίγραφον [διακομίσαι ἕκαστον τῶν ἱερομνημόνων ἐσφραγισμένον εἰς] τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα

– διαπέμψασται δὲ αὐ[τὸ τὸν γραμματέα πρὸς πάντας τοὺς Ἑλληνας]

– [καὶ ἀναγράψαι ἐν Δ]ελφοῖς ἐπὶ τὸν τῶν Ἀθηναίων θησαυρὸν [ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ θεοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Ἀθῆναις (?) ἐν ἀκροπόλει]

[ὅπως πάντε]ς ἐπιγινώσκωσιν ἣν πεποίηνται οἱ[κονομίαν οἱ Ἀμφικτύονες περὶ τούτων].

Le décret amphictionique relatif à la drachme « d'argent »

CID IV, 117 (c. 121–117 av. J.-C.)

– [ἀναγράψαι δὲ τόδε τ]ὸ δόγμα ἐν Δελφοῖς, ὁμ[οίως δὲ καὶ ἐν] Ἀθ[ήναις ἐν ἀ]κροπ[όλει], πέμψαντας ἀντ[ίγραφον πρὸς τὸν δῆμον] τὸν Ἀθηναίων

– τοὺς δὲ ἱερομνήμονας ἀνενεγκεῖν τοῦδε τοῦ δόγματος ἀν[τίγραφα ἐ]πὶ πάντα τὰ ἔθνη καὶ τὰς πόλεις

[ὅπως] παρακολουθῶσιν ἅπαντας τὰ δεδογμένα τοῖς [ἐν Ἀθή]ναις τεχνίταις φιλόανθρωπα.

CID IV, 127 (115–100 av. J.-C.)

– τοῦ δὲ δόγματος τὸ ἀντίγραφον [διακομίσαι ἕκαστον τῶν ἱερομνημόνων ἐσφραγισμένον εἰς] τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα

– διαπέμψασται δὲ αὐ[τὸ τὸν γραμματέα πρὸς πάντας τοὺς Ἑλληνας]

– [καὶ ἀναγράψαι ἐν Δ]ελφοῖς ἐπὶ τὸν τῶν Ἀθηναίων θησαυρὸν [ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ θεοῦ, ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Ἀθήναις (?) ἐν ἀκροπόλει]

[ὅπως πάντε]ς ἐπιγινώσκωσιν ἥν πεποίηνται οἱ[κονομίαν οἱ Ἀμφικτύονες περὶ τούτων].

Le tétradrachme athénien stéphanéphore

ἔδοξε τοῖς Ἀμφικτίοσι τοῖς [ἐλ]θοῦσιν εἰς Δελφοὺς·

δέχεσθαι πάντα[ς] | τοὺς Ἑλληνας τὸ ἀττικὸν τετραῖχμ[ον] ἑν δραχμαῖς ἀργυρίου τέταρσι

Monnaies symmachiques

Statère attique (8,60 g)

Tétradrachme attique (± 17 g)

Tétradrachme symm. (11,60 g)

Didrachme symm. (5,80 g)

Drachme symm. (2,90 g)

Monnaies symmachiques

Tétradrachme symm. (11,60 g)

Didrachme symm. (5,80 g)

Tétradrachme symm. (11,60 g)

Didrachme symm. (5,80 g)

Didrachme symm. (3,40 g)

Monnaies symmachiques

Tétradrachme att. (± 17 g)

Didrachme symm. (5,80 g)

Didrachme symm. (5,80 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Drachme symm. (2,40 g)

Les comptes de Pompidas (c. 170 av. J.-C.)

Utilisation simultanée de deux étalons :

- ἀργυρίου συμμαχικοῦ
= ἀργυρίου
= συμμαχικοῦ
= βοιωτίου
- χαλκοῦ

Le « scandale de 125 » (c. 117/116 av. J.-C.)

- **Déficit du trésor sacré**

 - 5 « talents de (l'étalon) d'argent » (ἀργυρίου τάλαντα)

 - 50 « talents pleins d'argent » (ἀργυρίου στερεὰ τάλαντα = τάλαντα ἄττικά)

 - 50 « talents symmachiques d'argent » (ἀργυρίου συμμαχικὰ τάλαντα)

- **Délimitation du territoire d'Apollon**

- **Déficit d'une caisse indépendante**

 - 1 talent symmachique 51 mines 12 statères (deux voix)

 - 3 talents symmachiques 5 mines (une voix)

 - 3 talents symmachiques 30 mines (deux voix)

 - 3 talents symmachiques 35 mines (dix voix)

 - 4 talents symmachiques 5 mines (huit voix)

 - 4 talents symmachiques 35 mines (une voix)

- **Déficit des revenus des troupeaux sacrés**

Les comptes de Damôn (f. IIe s. av. J.-C.)

Utilisation simultanée de trois étalons :

- ἀργυρίου ἄττικοῦ
= ἄττικοῦ
- (ἀργυρίου) συμμαχικοῦ
= συμμαχικοῦ παλαιοῦ
- χαλκοῦ

Velléités romaines

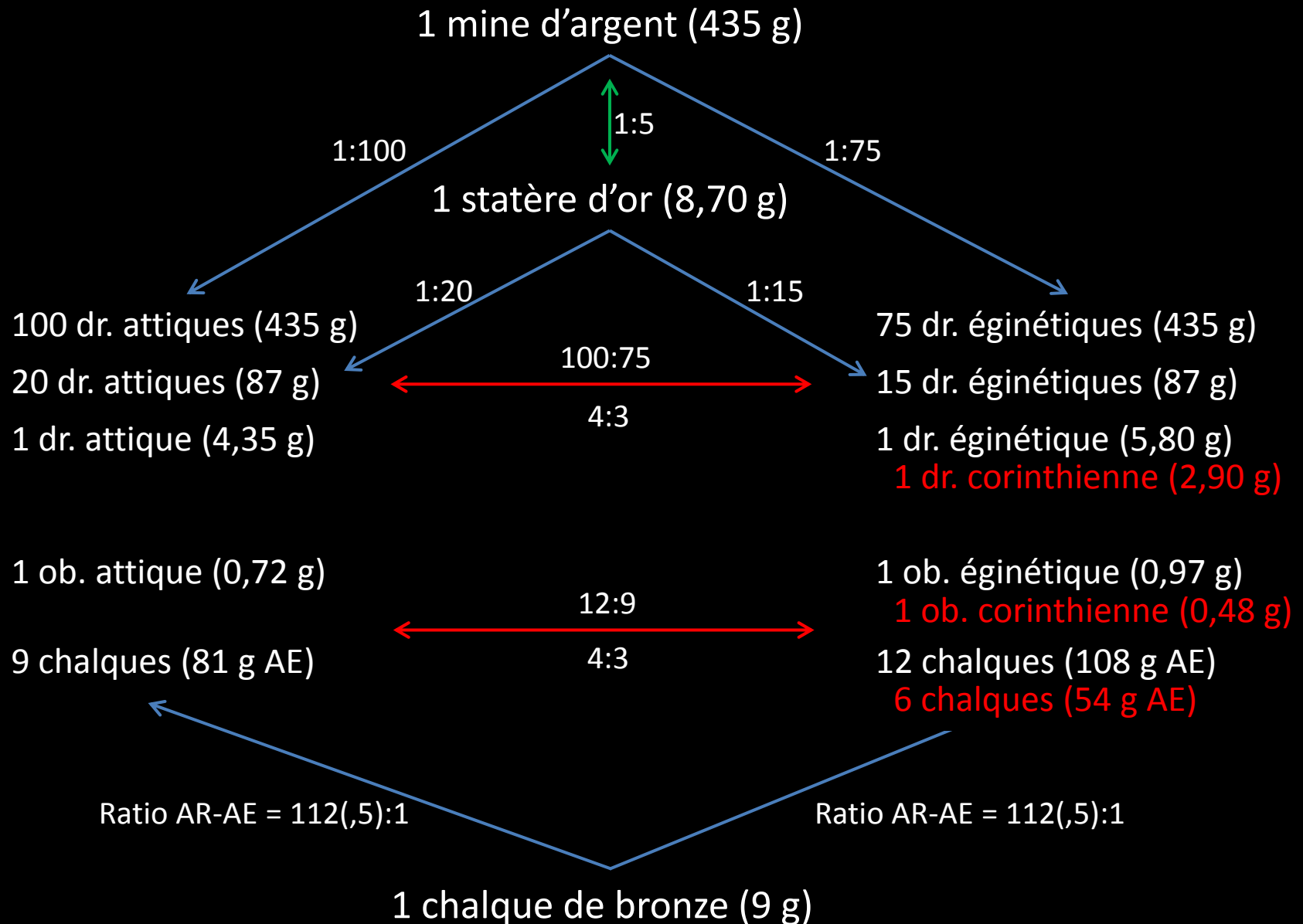
1. Le décret attique

2. Le décret amphictionique

3. De la drachme au denier,
de la mine à la livre

Change entre l'attique et l'éginétique après l'ἐπικαταλλαγή

Uniformisation des grandeurs pondérales et monétaires

4:3

435 g [argent]
Mine monétaire

1:150

2,90 g [argent]
Dr. corinthienne

Ratio
112,5:1

326 g [bronze]

2

1:100

4,35 g [argent]
Dr. attique

Ratio
112,5:1

490 g [bronze]

3

1:75

5,80 g [argent]
Dr. éginétique

Ratio
112,5:1

652 g [bronze]

4

2:3

Le change de Kaphisodôros (c. 170 av. J.-C.)

- L. 5-6 : ἄλ|λο (λῆμμα), ὃ ἐπριάμεθα παρὰ Καφισοδώρου, συμμαχικοῦ ΗΔ.
L. 14-17: ἄλλο ἄλωμα [...] Καφισοδώρῳ | ἀργυρίου συμμαχικοῦ δραχμῶν ἑκατὸν
δέκα τιμὴν | χαλκοῦ ΗΔΔΔΓΓΓΓ-ΙΙΙ.

137,5 drachmes « du bronze »	=	110 drachmes « (de l'argent) symmachique »
125 drachmes « du bronze »	=	100 drachmes « (de l'argent) symmachique »
5 drachmes « du bronze »	=	4 drachmes « (de l'argent) symmachique »

Comptes de
Pompidas
IG VII, 2426

Drachmes symmachiques « d'argent » et « de bronze » (IIe s. av. J.-C.)

Étalon « de l'argent » (ἀργύριον)

Drachme symm.
de l'argent (2,90 g)

137,5:1

Valeur libératoire
(398,75 g)

11:9

112,5:1

11:9

Drachme symm.
du bronze (2,37 g)

137,5:1

Valeur libératoire
(326,25 g)

Étalon « du bronze » (χαλκός)

Relations entre les systèmes symmachique et romain (IIe s. av. J.-C.)

Grandeur pondérale commune : **326,25 g**

Mesure de référence symmachique (depuis f. IVe s.) = Livre romaine (depuis IIIe s.)

Monnaies d'argent compatibles : **2,90 g ↔ 3,90 g**

[rapport 4:3]

Monnaies de bronze compatibles :	¼ obole	=	1 <i>semis</i>
	½ obole	=	1 as
	1 drachme	=	12 <i>asses</i>
	8 oboles	=	1 denier

[Polybe II, 15, 6]

Nouveau système pondéral : ratio 150

2 mines : 300 dr.
(1305 g)
[4 livres]

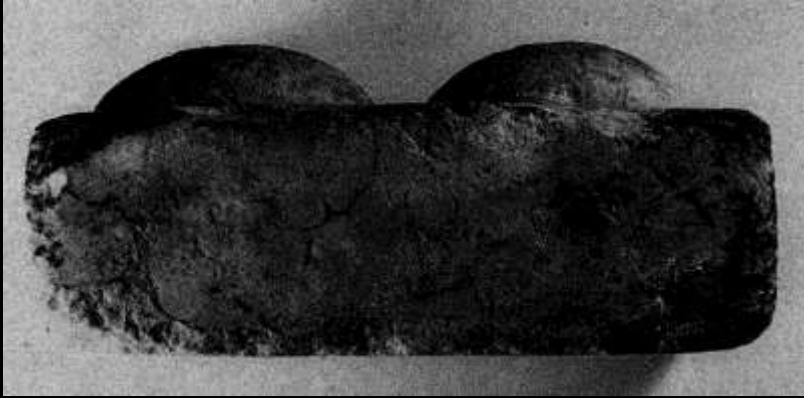

1 mine : 150 dr.
(652 g)
[2 livres]

$\frac{1}{2}$ mine : 75 dr.
(326 g)
[1 livre]

Nouveau système pondéral athénien : livres romaines

AI = 11 livres
< 825 dr.
6 mines pondérales ?

AI Z< = 7,5 livres
< 625 dr.
4,5 mines pondérales ?

Α Δ< = 4,5 livres
< 337,5 dr.
2,5 mines pondérales ?

Réformes métrologiques en Grèce (f. IIe s. av. J.-C.)

~~SYSTÈME SYMMACHIQUE~~

SYSTÈME ATTIQUE

~~100:138~~

100:150

3:2

~~3,15 g~~

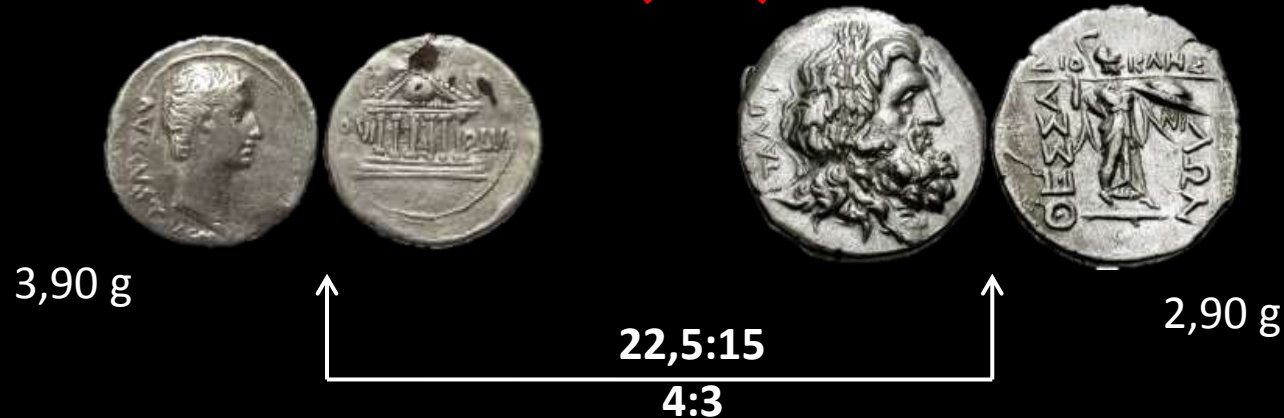
1 tétradrachme attique « d'argent » = 3 statères (6 drachmes)
1 drachme attique « d'argent » = 9 oboles légères

Le διόρθωμα thessalien (25–20 av. J.-C.)

SYSTÈME ATTIQUE

SYSTÈME ROMAIN

22,5 deniers romains = 15 statères (30 drachmes)
1,5 denier romain = 1 statère (2 drachmes)
1 denier = 8 oboles légères

Λ'όκτώβολος εισφορά de Messène (40–30 av. J.-C.)

Λοιπὸν ἀφ' οὗ δεῖ πεσεῖν τὰν ὀκτώβολον εἰσφορὰν· χίλια διακόσια
τεσσαράκοντα δύο | τάλαντα, τέσσαρες μναῖ, τριάκοντα στατῆρες, δύο
ὀβολοί, δέκα χαλκοῖ.

Τούτου εἰσφορὰ ὀκτώβολος· **δειναρίου** ἑννέα μυριάδες ἑνακισχίλια
τριακόσια ἑξήκοντα | πέντε, δύο ὀβολοί.

IG, V, 1, 1433, l. 28-31

Le système métrologique romain quart-uncial (40–30 av. J.-C.)

	Dénominations	Décomptes		Masse de bronze
Æ	Denier (3,90 g)	16 asses	8 ob.	4 onces (109 g)
	Drachme (2,90 g)	12 asses	6 ob.	3 onces (82 g)
	Quinaire (1,90 g)	8 asses	4 ob.	2 onces (54 g)
A	Δ - HS : sesterce	4 asses	2 ob.	1 once = 24 scr. (27 g)
	Γ	3 asses	1,5 ob.	18 scr. (20 g)
	B	2 asses	1 ob.	12 scr. (14 g)
	A	1 as	½ ob.	[6 scr. (7 g)]
	S	<i>semis</i>	¼ ob.	[3 scr. (3 g)]
	∴	<i>quadrans</i>	⅛ ob.	[1,5 scr. (2 g)]
	Chalque	<i>sextans</i>	1/12 ob.	[1 scr. (1 g)]

Monnayage de la flotte de Marc Antoine

Aureus (8,20 g)

Denier (3,90 g)

Sesterce (27 g) = 4 *asses*
[2 oboles]

Tressis (20 g) = 3 *asses*
[1,5 obole]

Dupondius (14 g) = 2 *asses*
[1 obole]

As (7 g)
[½ obole]

Émissions d'Auguste (27 av. – 14 ap. J.-C.)

Aureus (7,80 g)

Cistophore (± 12 g) = 3 deniers
[24 oboles]

Denier (3,90 g)
[8 oboles]

Quinaire (1,95 g)
[4 oboles]

Sesterce (27 g) = 4 asses [orichalque]
[2 oboles]

Dupondius (14 g) = 2 asses [orichalque]
[1 obole]

As (11 g) [cuivre]
[½ obole]

Semis (6 g) [cuivre]
[¼ obole]

Quadrans (3 g) [cuivre]
[⅓ obole]

D'une *koinê* métrologique à l'autre...

... καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς καὶ σταθμοῖς καὶ μέτροις καὶ νομίσμασι,
πρὸς δὲ τούτοις ἄρχουσι, βουλευταῖς, δικασταῖς τοῖς αὐτοῖς.

Polybe, II, 37, 10

Μήτε δὲ νομίσματα ἢ καὶ σταθμὰ ἢ μέτρα ἰδίᾳ τις αὐτῶν ἐχέτω, ἀλλὰ
τοῖς ἡμετέροις καὶ ἐκεῖνοι πάντες χρήσθωσαν.

Dion Cassius, 52, 30, 9

Entre poids et monnaies

La métrologie grecque aux époques classique et hellénistique

Charles DOYEN
(F.R.S.-FNRS / UCLouvain)

Maître de conférences invité, École pratique des Hautes Études

